

Ольга Коржовская,
ЖГУ им. Ивана Франко,
Житомир

ОБРАЗОСФЕРА ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЯК ВИРАЖЕННЯ АВТОРСЬКОГО «Я»

Дослідження образної парадигми письменника як форми авторського самовираження уможливорює ідентифікацію автора через його дискурс. Для прикладу, використовуючи мову образів-символів, Іларіон спробував донести свою ідею міцної країни, у якій церква та князівська влада взаємозалежні, а народ має право на свободу вибору. «Слово про Закон і Благодать» можна розцінювати як послання всім тим, кому була не байдужа доля своєї країни. Задум автора, можливо, полягав у необхідності виправлення недосконалостей у системі права (необхідність зміцнення впливу держави на народ), релігії (існування поряд із християнством язичництва, небажання людей відрікатись від віри прашурів), моралі (очищення від гріхів шляхом хрещення).

Хоча Іларіон намагався дотримуватись традиційної художньої манери Середньовіччя з її нормативністю та застиглістю форми, риторичністю та релігійною спрямованістю, внутрішні переконання та національне самоусвідомлення автора дозволили виявити власне «я» – людини не байдужої до державотворчих та культурологічних процесів. Використання ораторського мистецтва дало можливість витворити піднесений пафос києворуської пам'ятки, відчуття сугестивної дії слова, почуття відповідальності за долю рідного народу. Перед нами постає індивідуалізований образ середньовічного письменника, який поєднав традиційне та нове, загальне та особисте, що дозволяє говорити про існування оригінальної творчої манери у період Середньовіччя.

Символічним у творі є образ Благодаті. Сприйняття її людиною, на думку автора, матиме за наслідок оновлення, відродження та вічне життя: «євагліємъ и крщеніємъ. вѣводя а вѣ обновленіе пакы бытіа. вѣ жизнь вѣчную» [8, с. 274]. А ті, хто не сприйме віри, приречені: «и бѣсовьськимъ служеваніємъ гибнути» [8, с. 274]. Однак, безперечним є той факт, що у «Слові про Закон і Благодать» постає проблема вибору, людина має право на прийняття особистого рішення, від неї не вимагають рабського послуху. Як зауважує з цього приводу А. Гуревич, поряд із вченням про моральну гідність страждання та смирення середньовічне християнство розвивало вчення про свободу. Людині дарувалась Богом свобода волі: вона обирала шлях добра чи зла та гріха. Таким чином, свобода, божественна прерогатива, стає гідністю людини [3, с. 208]. У «Слові про Закон і Благодать» автора

цікавить питання свободи вибору власного шляху: чи обрати шлях християнина, чи залишитись гріховною, позбавленою віри людиною.

Хоча поряд із власним вибором, згідно з Іларіоном, доля людини визначається насамперед Богом. Для доведення цієї думки у проповіді використано образ чаші, який своєю символікою вказує на обраність певної людини Всевишнім (у даному випадку це князь Володимир). Оскільки традиційно чаша виступає символом долі, автор використовує його у метафоричній формі: «откуда испи памяти будущая жизни сладкую чашу» [8, с. 299]. Творчі інтенції авторів-літописців були спрямовані на зміну політичного становища у своїй державі на краще, а власну творчість літописці використовували як засіб нагадування про необхідність змін, пересторогу, не визнаючи її як можливість самореалізації, самовираження. Писати для цих авторів було необхідністю, продиктованою «вище» як Богом, так і владною особою, котра піклується про власний авторитет та авторитет держави, якою керує.

Компіляційний характер літописів свідчить не про несамостійність та неоригінальність мислення киеворуського книжника, а виражає його свідоме ставлення до літературної традиції, одним із елементів якої була можливість запозичення «чужого» тексту з авторитетного середньовічного твору. Таке ставлення до перенесення «літературного елементу» зумовлене домінуванням авторитету над авторством. Тому і компіляція як літературне явище киеворуської доби не розцінювалась реципієнтом як недолік.

Давній автор міг дозволити собі робити комбінації з різних текстів – і з'являвся новий твір. Найчастіше він використовував літературний досвід попередників: звертаючись до візантійських хронік, він адаптував запозичений літературний матеріал, доповнював його відомостями про розвиток держави. Недоречним було б недооцінювати роль середньовічного компілятора, який не сліпо вдавався до переказу чи вставки обраного літературного фрагменту, а мав на меті певну «авторитетну» для нього ідею (найчастіше, державницьку чи релігійну), на яку мала «натякнути» компіляція.

Можна відзначити спільність погляду авторів на літературну творчість як спосіб пізнання (самопізнання). Мотивація такої літературної творчості – подати у літературному творі певні знання, зіграти роль Наставника, стимулювати читача до самопізнання. І хоча середньовічний автор, фіксуючи певні історичні події письмово, не мав на меті розкривати власне внутрішнє «я», його світоглядні орієнтири зрозумілі із тексту твору.

На формування образу літописця доби Київської Русі впливали факти особистої прихильності до політики певного князя (автор статті 1229 року, описуючи перемоги князів Данила та Василька над ляхами,

прирівнює їх перемогу до перемог князя Володимира: «иными бо князь не входилъ бѣ в землю Лядскоу толь глубоко. проче Володимира Великаго. иже бѣ землю крестилъ» [6, с. 759]). Важливу роль відігравали концепції світу із домінантою надприродного. Літописці уявляли світ в опозиційних відношеннях його моделей: земний реальний (сповнений воєн та фізично-моральної боротьби) та земний ідеальний, уявний (про існування якого розмірковує автор вустами правителів – Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха); вищий світ «у даний для літописця момент», у якому в опозиційному відношенні знаходяться Бог (який надсилає на князів та народ благодать) та Диявол (спокушає вчинити гріх)) та вищий ідеальний світ (бажаний), у якому світлі сили добра перемогли зло.

Зрозуміло, що ця концепція світу могла бути притаманна релігійно свідомій особі літописця – ченця. На літературну творчість впливали релігійно-світоглядні орієнтири автора (на переконання О. Сліпушко, самосприйняття руського книжника можна визначити як позиціювання себе як майстра слова і знавця Біблії, а через систему образів, створених автором, відтворюється монологічна авторська свідомість). Часто автор виконував літературне замовлення, замовлення держави (літописний твір, який створювався на замовлення, був «продуктом» епохи та виражав її суспільно-політичні орієнтири). На думку О. Гудзенко-Александрук, і літописці, й іконописці ніби унікають всього аморфного, нечіткого, а у цьому вбачається створення ними ніби емблем та символів феодального порядку: їх основна увага приділена особистостям феодалів, але самі ці особистості слугують немовби уособленням суспільного ладу [3, с. 103]. Незважаючи на підпорядкованість волі автора середньовічному канону, вимог літописного жанру, від чого залежала можливість авторського самовираження, водночас існувало осмислення власної творчості як волі до влади (передусім це стосувалось місць у літописі із посиленою ідейністю), породжувало.

Кожен з авторів-літописців був людиною свого часу та віддзеркалював у процесі творчості його особливості: дотримувався характерних для цієї епохи канонів художнього методу, був людиною релігійною, сприяв поширенню християнства, дотримуючись релігійної концепції всесвітньої історії. Ставлення літописців до власної творчості як до Божественного акту зумовлене притаманним їм теоцентричним типом свідомості. Креативна свідомість середньовічного автора зазнає творчого тиску сил, зовнішніх щодо образного світу середньовічної літературної пам'ятки. Це зона, у яку здійснюють експансію колектив, авторитет традиції, а часом й індивідуальність самого автора [1, с. 19].

Складання літописів у княжих дворах та вираження інтересів княжої верхівки сприяло застосуванню прийому ідеалізації (Як зауважує М. Котляр, частіше і більше, ніж в XI ст., перед літописцем ставилось завдання оспівувати свого патрона, підносити його перемоги й виправдовувати поразки, ганити його суперників, інакше кажучи – зображувати свого князя мудрим правителем, що піклується про своїх «мужів» і свій народ, відстоює правду і якщо й воює, то для захисту справедливості [5, с. 4]). Звідси виникла й ідеалізація особи князя, гіперболізація його моральних якостей. З приводу ідеалізації у літописі Н. Федорак зазначав, що автор літописного твору, прагнучи подати певний образ історії, насамперед зосереджує увагу на постатях володарів – князів. Середньовічний канон історичного письменства тяжів до створення ідеального персонажа художнього твору (...) Звідси особлива увага літописця до осіб, від народження наділених священним правом володіти долею народу та його землі; звідси авторська настанова – бути справедливим, а водночас не нашкодити обраному Богом героєві твору, виправдати чи пояснити ті його вчинки, що суперечать ідеальному образу володаря. Але звідси й особлива відповідальність, що покладається на вибраного [7, с. 218].

На думку П. Білоуса, попри недостатні біографічні відомості про літописців, можна окреслити їх портрет: це були люди, котрі мали добре розвинену патріотичну самосвідомість, відзначались високою освіченістю і літературним хистом, самопожертвою в ім'я державних інтересів, але разом з тим змушені були потурати тим чи іншим політичним силам, а за відмову це зробити – усувались від літописної діяльності; вони були офіційними літописцями, та водночас і творчими особистостями, що, можливо, і породжувало у їх житті драматичні колізії [2, с. 36].

Символічне навантаження «Слова про Закон і Благодать» пов'язане авторським творчим задумом, допомагає виявити головний символічний підтекст – переконати читачів у необхідності прийняття Благодаті, істини слова Божого. Звичайно, передача слова Божого для митрополита Іларіона була справою його життя. Тому зовнішньою передумовою до написання твору варто вважати усталений спосіб життя автора-книжника. Від освіченої людини середньовічна дійсність вимагала постійної самоосвіти і терпіння. Винагорода за це – вміння створити літературну пам'ятку, в якій наявний чіткий символічний взаємозв'язок між її елементами. Це, в свою чергу, свідчить про здатність авторської свідомості до асоціативності мислення, його вибіркової.

Безперечно, значну роль у створенні літературного твору відіграють не лише зовнішні передумови, а й внутрішні. В залежності

від мотиву написання, самоусвідомлення себе як творця тексту, автор керується функціональним призначенням літературного слова.

Таким чином, письменник києворуського часу покладався на когнітивну (пізнавальну) функцію літератури, можливості якої розкриває П. Білоус у «Психології літературної творчості»: «...знання, приступні лише автору, котрий подає їх читачеві як одкровення, підкреслюючи тим самим свою винятковість – і не тільки в інтелектуально-емоційній перевазі над читачем, а й у володінні своєрідними «таємними знаннями», що відкрилися лише автору» [2, с. 5]. Щодо питання усвідомлення Іларіоном власної обраності однозначно стверджувати не може ніхто, але припускаємо, що взяти на себе відповідальну та, водночас, сміливу роль письменника-проповідника могла середньовічна людина саме з таким самоусвідомленням.

Автор-агіограф у «Сказанні про Бориса та Гліба» постає як письменник, котрий надавав важливого звучання кожному слову, знався на елементах психологічного впливу на читача. Він не тільки фіксував події близької його душі епохи, а й прагнув донести до читача психологію персонажів та підштовхнути до правильного життєвого вибору середньовічну людину, що мала обрати власний шлях до істини. Урочистий тон «Сказання» зумовлений необхідністю викликати почуття захоплення та поваги у читача до постатей Бориса та Гліба, відповідальності за долю рідної держави, схвалення цілющої сили християнської віри.

Данило Паломник ставиться до власної творчості як до виконання волі Божої, як до обов'язку кожної віруючої людини, саму мандрівку вважаючи актом очищення. Все, що трапляється з Данилом під час подорожі, на його думку, є наперед визначеним волею Всевишнього. Витворений авторською свідомістю образ письменника-мандрівника безпосередньо пов'язаний з індивідуальністю автора, його прагненням описати побачене на власні очі та зробити «Ходіння» корисним для інших. Впоратись із цим автору допомогла власна стильова манера з її тяжінням до інформативності, деталізації оповіді, з власними філософсько-світоглядними орієнтирами.

Своєрідна відмова від першоавторства, надання головної ролі Всевишньому можуть бути розглянуті як спроба наслідування аскетичних помірності та стриманості у вияві власних прагнень. Мотивацією до творчості могло бути емоційне співпереживання за долю духовної обителі – Києво-Печерського монастиря. Таким чином, авторські міркування сформовані під впливом двох чинників: зовнішнього (доба Київської Русі з її феодальним устроєм, становище

церкви, її залежність від влади князя); внутрішнього (власне світовідчуття, усвідомлення своєї обраності та підпорядкованості).

Якщо характеризувати свідомість автора «Слова о полку Ігоревім», то тут структура дещо відмінна. По-перше, автор не розглядає себе виконавцем волі Божої, створюючи текст, не вважає описані події Божим повелінням, а причину поразки Ігоря виводить із нерозумного ставлення до політичної ситуації того часу. І хоча художній світ києворуської пам'ятки населений язичницькими богами, авторське самоприниження перед ними відсутнє. Розвиненою є поетична рефлексія. Інша справа з літописним оповіданням про похід у Київському літописі. Світогляд автора-християнина передається і героям оповідання: прохання Всевишнього про допомогу, наявне каяття за гріхи перед Богом, трактування долі як волі неба. Зв'язок Бог – автор міцний, є визначальним у причинно-наслідковому розвитку подій.

Середньовічні автори усвідомлювали посередницьку позицію щодо виникнення тексту пам'ятки, не прагнули до самовираження у творчості, оскільки це не було для них актуальним, через що новий літературний твір набував ореолу святості та сакральності. Суб'єктивно-авторський елемент помітний у тих місцях у тексті пам'ятки, які найбільш увиразнені емоційно. Завдяки емоційності можна оцінити ставлення автора до подій епохи Середньовіччя (поширення християнського впливу, зосередження влади в особі мудрого правителя, зміни одним князем іншого). Місцями надмірний вияв емоцій може бути пояснений тим, що письменник відчував значну відповідальність за сказане, був обізнаний із державотворчими процесами. Києворуський автор засобом слова намагався примирити особисте з громадським, релігію з політикою, церкву з державою. Розглядаючи факт власної творчості як вияв пошани до Бога та рідної землі, він постає перед читачем більшою мірою як духовний наставник. У києворуських пам'ятках наявне суб'єктивно-оцінне ставлення до предмета висловлювання, розкриття якого завдяки образосфері середньовічної пам'ятки дає уявлення про особистість автора, його світовідчуття. Середньовічний письменник, у якого найбільш помітними були особисте ставлення до зображених подій та спроба їх оцінки, прагнув викликати у читача зацікавленість та відповідне сприйняття, чим він досягав самовираження у творчості.

Література

1. Александров О. Середньовічний автор / Давньоруське любомудріє. Тексти і контексти / О. Александров. – Київ, 2006. – С. 9–24.
2. Білоус П. Світло зниклих світів (художність літератури Київської Русі): 36 статей / П. Білоус. – Житомир, 2003. – 160 с.

3. Гудзенко-Александрук О. Символічний аспект духовної культури Київської Русі / Давньоруське любомудріє. Тексти і контексти / О. Гудзенко-Александрук. – Київ, 2006. – С. 96–116.
4. Гуревич А. Категории средневековой культуры / А. Гуревич. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Искусство, 1984. – 350 с.
5. Котляр М. Київський літопис XII століття. Історичне дослідження / М. Котляр. – Київ: Інститут історії України, 2009. – 316 с.
6. Полное собрание русских лѣтописей. – Изданное по Высочайшему повелѣнію Императорскою Археографическою Коммиссією. Томъ второй. Ипатьевская лѣтопись. Изданіе второе. – СПб: Типографія М. А. Александрова, 1908. – 938 ст.
7. Федорак Н. Поетика Галицько-Волинського літопису. Наукове видання / Н. Федорак. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2005. – 262 с.
8. Яременко В. Сліпушко О. Золоте слово: Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX – XV століть. В 2 кн. Кн.1 / В. Яременко, О. Сліпушко. – Київ: Видавництво «Аконіт», 2002. – 783 с.